

درگاه و دیوان صفویان

• بهزاد کریمی

دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس

■ **The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion, and Rhetoric**

■ **Colin P. Mitchell**

■ **London: I.B. Tauris, 2009. ISBN: 1845118901, pp. 292.**

پژوهش‌های متعارف در ایران درباره‌ی تاریخ ایران دوره‌ی اسلامی، اغلب با اتکا به منابع تاریخ‌نگارانه و در حوزه‌ی روش با استفاده از روش‌های توصیفی - تبیینی سامان یافته‌اند و می‌یابند. شاید این رهیافت حداقلی و فقیرانه به دلیل حاکمیت گونه‌ای پوزیتیویسم بر فضای پژوهشی دانشگاه‌های کشور باشد؛ در این فضا، دانشجو باید در یک بازه‌ی زمانی مشخص و اغلب ناکافی، مسائل عمده و کلی تاریخی را در چارچوبی از پیش مشخص شده (پروپوزال) به سرانجام برساند. نگاهی به ساختار پروپوزال‌های پژوهشی نشان می‌دهد که نظام آموزش تاریخ در کشور هم‌چنان در قید و بند قواعد متصلب پوزیتیویستی است. به نظر می‌رسد، فارغ از ماهیت بدیل‌های ارائه شده در حوزه‌ی آموزش تاریخ، نیازمند آنیم تا در فرصتی فراخ و با اقتراح

از اساتید و دانشجویان تاریخ، وضعیت آموزش این رشته را بسامان کنیم و طرحی نو دراندازیم؛ اما آوردن این چند خط شاید برای اشاره به کتابی که معرفی آن در پی خواهد آمد ضروری بود. ترجمه تحت‌اللفظی عنوان این کتاب چنین است: سیاست‌ورزی در ایران صفوی: قدرت، دین و بلاغت. بار دیگر سیاست و دین و قدرت در عصر صفوی اما این بار با رویکردی تازه؛ رویکرد جدیدی که بیش از همه مرهون بریدگی از قواعد خشک اداری - آموزشی حاکم بر گروه‌های تاریخ است. شاکله‌ی اصلی کتاب در واقع پایان‌نامه‌ی دکتری تاریخ کالین پاول میچل^۱ است که قبل از این در سال ۲۰۰۲م تحت عنوان شمشیر و قلم، دیپلماسی در حکومت متقدم صفوی ۱۵۵۵-۱۵۰۶ با راهنمایی ماریا سابتلی^۲ از آن در دانشگاه تورنتو کانادا دفاع شده است. اگرچه میچل تقریباً هفت سال را صرف نگارش پایان‌نامه‌ی دکتری‌اش کرده بود؛ اما برای عرضه‌ی دستاوردهایش به صورت کتاب، بازه‌ی زمانی کار را تا اوایل روزگار حکومت عباس اول افزایش داده و مطالب مقدماتی و تکمیلی‌ای را به پایان‌نامه الحاق کرده است که به طرز چشمگیری بر ارزش پژوهش اولیه‌اش افزوده است. او هدف اصلی از نگارش پایان‌نامه را چنین توصیف کرده است: «...بررسی دیپلماسی و به‌ویژه مکاتبات سلطنتی مرتبط با آن...»^۳. اما میچل در کتاب، این هدف اصلی را در یک زمینه یا بهتر است گفته شود زمینه‌های مختلف قرار داده است: سنت‌نامه‌نگاری حکومت‌های اسلامی، موعودگرایی نهضت‌های ایرانی و تشیع امامی. نویسنده کوشیده است تا ماهیت چند وجهی و پویای مشروعیات حکومت صفوی و رابطه‌ی دیالکتیکی آن را با بلاغت به کار رفته در اسناد رسمی و مکاتبات سلطنتی بررسی نماید. این اثر ضمن تمرکز بر فرهنگ دیوانی و نقش دیوانیان در استقرار و تثبیت حکومت صفوی به‌ویژه در دوران شاه اسماعیل اول، شاه تهماسب، محمد خدابنده و اوایل حکومت عباس اول، خلاء مطالعات صفوی در این زمینه را تا اندازه‌ای پر کرده است. به‌رغم ارزشمندی انواع مختلف مکاتبات سلطنتی و فرمان‌های موجود در مجموعه‌های انشایی به‌جامانده از دیوان عصر صفوی و نامه‌های صفوی حفظ شده در آثار انشایی عثمانی، مغولان هند، اوزبک و دکنی آن‌ها هنوز نسبتاً دست‌مایه‌ی مطالعه‌ی جدی قرار نگرفته‌اند.

در حالی که ساختار کتاب، ساختاری کرونولوژیک است و تأکید ویژه‌ای بر مطالعه و تحلیل آثار دیوانی صفوی شده؛ اما هم‌چنین بررسی رابطه‌ی دیوان با دیگر روندهای سیاسی و مذهبی موجود از نظر نویسنده دور نمانده

انشای صفوی ورود کرکی، فقیه برجسته شیعی را به دربار تهماسب بررسی می‌کند و نشان می‌دهد چگونه حضور فزاینده فقیهان راست‌کیش شیعی نقش مهمی در دیوان صفوی و تولید متون انشایی ایفا نمود. در این دوره، ادبیات هزاره‌گرایانه حاکم بر حکومت شاه اسماعیل اول به وضوح تعدیل و از میزان آن کاسته شد و دیوانیان نه تنها از طریق استفاده از مجازها و استعاره‌ها، بلکه با بهره‌گرفتن از زبانی صریح و روشن به استفاده از مفاهیم تشییح امامی و اظهار همدلی با سنت‌های آن ترغیب شدند. هم‌چنین در این دوران علاوه بر رقابت میان مفاهیم فرهنگی و مذهبی در درون دیوان صفوی شاهد ظهور خاندان‌های سترگ دیوانی و مردان نامی هم‌چون قاضی جهان قزوینی هستیم که راست‌کیشی کرکی را به چالش کشید. فصل سوم با نام دومین توبه ۱۵۷۶-۱۵۵۵ و ۳ بخش با عناوین چرخش به سمت قزوین و شرق، استعاره‌های سلیمانی و گرایش‌های گونه‌گون: عبدی بیگ شیرازی و دیوان به صورت مفصل چگونگی تغییر دیوان از سوی شاه را برای جابه‌جایی پایتخت از تبریز به قزوین و سازوکارهای دینی ناشی از ظهور شبکه سادات ایرانی را بررسی کرده است. فصل چهارم با نام بازگشت پادشاه ۱۵۹۸-۱۵۷۶ و ۳ بخش با عناوین شاه اسماعیل دوم در برابر روحانیان، ظهور روحیه‌ی جمعی جدید در روزگار خدابنده و روایت و طرح یک قدمرو جدید صفوی ۱۵۹۸-۱۵۸۸، ترکیب و رویه‌های دیوانی را طی دوران حکومت‌های اسماعیل دوم و محمد خدابنده مطالعه و زمینه‌هایی را که این دو پادشاه فراهم ساختند تا بسیاری از ادیبان، کارگزاران و مورخان در عصر عباس اول بتوانند در آن آموزش ببینند و کسب تجربه کنند بررسی می‌کند. این فصل هم‌چنین سمت‌گیری‌های جدید در سبک و روش دیوان صفوی را در دهه‌ی اول حکومت عباس اول و قبل از آغاز اصلاحات سیاسی، نظامی و دیوانی مورد بررسی قرار می‌دهد.

پی‌نوشت

۱ Colin Paul Mitchell هم‌اکنون استادیار تاریخ دانشگاه داله‌اوسی (Dalhousie) کانادا.

2 Maria Subtelny

3 *The Sword and The Pen, Diplomacy in Early Safavid Iran, 1501-1555*; Colin P.

Mitchell, University of Toronto, 2002, p. II.

۴ منشی‌الممالک شاه عباس دوم این اثر را که تحفه‌ی شاهی یا مجموعه منشآت یا مجموعه مکاتیب و مناشیر نیز خوانده می‌شود، در شصت سالگی به نام شاه صفی در ۱۰۴۳ هـ ق در یک مقدمه و دو باب و خاتمه ساخته است. (بنگرید به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۸۵، کد دستنمایی: ۵۷۶۸) نویسنده در این کتاب از نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی پاریس با این مشخصات استفاده کرده است: MS, Paris, Bibliotheque Nationale, Supplement Persan, no. ۱۸۳۸.

۵ ظاهراً از این اثر نسخه‌های زیادی در دست نیست. در بیشتر منابع از نسخه‌ی کتابخانه‌ی بریتانیا، یعنی نسخه‌ی مورد استفاده‌ی نویسنده‌ی کتاب نام برده شده است، (MS, London, British Library, B. M. Add. ۷۶۸). مرحوم دکتر زرین کوب در تاریخ ایران بعد از اسلام آن را مشتعل بر اسناد و فرمان‌ها از زمان آلبارسلان سلجوقی تا زمان شاه عباس دوم می‌داند. (ص ۹۱) نسخه‌ی دیگری از این اثر در اکتبر سال ۲۰۰۸ م در حراجی بونهامس (Bonhams) به فروش رسیده است. طبق مشخصات نسخه در فهرست حراجی، این نسخه صرفاً دربرگیرنده مکاتبات از زمان سلجوقیان تا زمان شاه صفی می‌باشد. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به سایت حراجی بونهامس به این آدرس: <http://www.bonhams.com>

است. به نظر می‌رسد مقصود نویسنده از نگارش این اثر از خوانش صرف زبان‌شناختی و هرمنوتیکی متون منشایانه فراتر می‌رود و می‌بینیم که این متون در کنار روایت‌های سیاسی و دیوانی قرار گرفته‌اند. نویسنده بر این باور است که کاربست این روش می‌تواند ابعاد متکثر روایت صفویه را در سده‌ی شانزدهم میلادی/ یازدهم هـ ق به تصویر بکشد و در عین حال امور دیوانی و چگونگی تطور آن را روشن‌تر سازد. (p. 17) در این کتاب به‌صورت مفصل از دو مجموعه‌ی منشآت توسی اثر عبدالحسین توسی^۴ و مجمع‌الانشاء یا نسخه‌ی جامع‌المراسلات اولو‌الالباب^۵ از ابوالقاسم حیدر بیگ ابیوعلی همراه با مکاتبات و اسناد صفوی تدوین شده توسط مرحوم دکتر عبدالحسین نوایی استفاده شده است. نویسنده گذشته از آثار یادشده، به خلاصه‌التواریخ قاضی احمد قمی هم که مکاتبات متعددی را شامل می‌شود نظر داشته و به جای خود از آن بهره گرفته است. با وجود آن که ما در عصر صفوی با حجم انبوهی از فرامین، منشورات، رقعه‌ها و مثال‌ها روبه‌روئیم اما میچیل به درستی با انتخاب مکاتبات خارجی دربار بر آن‌ها تمرکز کرده و تحلیل محتوای دیگر انواع مکاتبات را ضروری نیافته است زیرا هدف اصلی او بررسی مشروعیت حکومت و چگونگی کاربست مفاهیم اسطوره‌ای - تاریخی در مکاتبات صفوی است و مکاتبات یا فرمان‌های با مصرف داخلی در مقایسه با مکاتبات خارجی بسیار کمتر مؤید موارد پیش گفته هستند؛ با این حال تعداد اندکی از فرامین داخلی که از چارچوب شناخته شده ادبیات حاکم بر ترسل مکاتبات داخلی فراتر رفته‌اند نیز، مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. به‌روروی به نظر می‌رسد کار میچیل گذشته از آن که توانسته است برخی ابعاد تاریک و مغفول تاریخ صفوی را با استفاده از تحلیل محتوای مراسلات خارجی روشن سازد؛ می‌تواند به‌مثابه الگویی مناسب برای مطالعات بین‌رشته‌ای مورد توجه تاریخ‌پژوهان ایرانی قرار گیرد.

کتاب از یک مقدمه مفصل، ۴ فصل و زیربخش‌های متعدد تشکیل شده است. نویسنده به ترتیب ذیل سه بخش ادوار ایرانی اسطوره‌ای - تاریخی و نبوت ابراهیمی: استقرار ایران صفوی «در حال تکوین»، فن بلاغت و نامه‌نگاری در تاریخ ایرانی - اسلامی و انشاء و منشین: یک عرصه‌ی گفتمانی تلاش نموده است تا پژوهش خود را در زمینه‌های سه‌گانه مورد نظر که قبلاً به آن‌ها اشاره شد قرار دهد. فصل اول با نام آخرالزمان امپراتوری وار ۱۵۳۲-۱۵۰۱ و ۴ بخش با عناوین ظهور اسماعیل ۱۵۱۴-۱۴۹۴، پیشگویی توفان نوح: بدایع موعودگرایانه و عرفانی در دیوان صفوی، بازیابی فرهنگ دیوان‌سالاری ایرانی و امپراتوری وار کردن بلاغت‌نامه‌نگاری ۱۵۲۴-۱۵۱۴ و سال‌های آغازین تهماسب و پارادایم ایرانی - ترکی ۱۵۳۲-۱۵۲۴ به بررسی ظهور و حکومت اسماعیل اول و چگونگی یاری جستن از اسناد دیوانی برای فهم بهتر دوره‌ی گذار از طریقت صفوی به یک واحد سیاسی و میزان تأثیر روحیه‌ی نظامیگری در سال‌های آغازین اسماعیل اول اختصاص دارد. این فصل هم‌چنین نشان می‌دهد که چگونه ادعاهای ایدئولوژیک به نحو گسترده‌ای در فرهنگ دیوانی تیموری ادغام شدند. درواقع فرهنگ دیوانی در عصر تیموریان میراث‌بر ادبیات ایرانی - اسلامی پسمغولان است و حمایت دربار صفوی از چنین میراثی قابل اعتناست. فصل دوم با نام کیهان‌شناسی‌های رقیب ۱۵۵۵-۱۵۳۲ و با ۳ بخش باعناوین ادبیات پرخاش جویانه: کرکی و نمونه‌های گفتمان جدلی شیعی، قاضی جهان قزوینی و «مردان قلم» و گرایش‌های عرفانی و سنت